

УДК 343.81(477)(09)«1923»

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА, ВИХОВНА РОБОТА З УВ'ЯЗНЕНИМИ І ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УСРР 1923 РОКУ

Ісаков П.М., к. і. н.,
полковник внутрішньої служби,
доцент кафедри кримінально-виконавчого права
Інститут кримінально-виконавчої служби

Польовий С.В., заслужений юрист України,
викладач кафедри кримінально-виконавчого права
Інститут кримінально-виконавчої служби

Висвітлено стан культурно-просвітницької, виховної роботи з ув'язненими і засудженими до позбавлення волі в УСРР 1923 р. на основі аналізу численних архівних та тогочасних нормативно-правових документів. Наведено раніше не відомі важливі факти з досліджуваного питання.

Ключові слова: культурно-просвітницька, виховна робота, класовий підхід, ідеологічна робота, освіта, професійне навчання, політграмота, школи загального і спеціального призначення, бібліотека, лекція, мітинг, бесіда, концерт, оркестр, хор, вистава, спортивні ігри, кіносеанс, книга, стінна газета.

Освещено состояние культурно-просветительской, воспитательной работы с заключенными и осужденными к лишению свободы в УССР в 1923 г. на основе анализа многочисленных архивных и нормативно-правовых документов того времени. Приведены ранее неизвестные важные факты по исследованному вопросу.

Ключевые слова: культурно-просветительская, воспитательная работа, классовый подход, идеологическая работа, образование, профессиональное обучение, политграмота, школы общего и специального назначения, библиотека, лекция, митинг, беседа, концерт, оркестр, хор, спектакль, спортивные игры, киносеанс, книга, настенная газета.

Isakov P.M., Polovyi S.V. THE CULTURAL, EDUCATIONAL AND MORAL BUILDING ACTIVITIES CONCERNING PRISONERS AND CONVICTS WHICH WERE SENTENCED TO IMPRISONMENT IN USSR IN 1923

In this article is described the state of cultural, educational and moral building activities concerning prisoners and convicts which were sentenced to imprisonment in USSR in 1923. This article was written on the basis of analysis of the great number of archival and legislative documents of that time. The unknown important facts concerning examined question are also given in this article. In this article are also given previously unknown important facts concerning examined question.

Key words: cultural, educational and moral building activities, class approach, ideological indoctrination, education, vocational training political primer, regular and special schools, library, lection, meeting, conversation, concert, band element, choir, part, sport games, film show, book, wallpaper.

Більшовики, прийшовши до влади, попри своє популістське гасло про «повний злам царської тюремної системи», перейняли систему виконання покарань від царського режиму без серйозних змін, оскільки не володіли необхідними «матеріальними і людськими ресурсами, науковою базою» [1, с. 27]. Водночас більшість змін в пенітенціарній політиці радянської держави в перші роки її існування торкалось акцентів, особливостей, обґрунтування «тих чи інших заходів, пов'язаних з позбавленням волі, призначенням термінів покарань і умовами їх відбування для різних категорій злочинців. Тут радянська держава дійсно привнесла ряд суттєво інших принципів, які виходили, в першу чергу, з комуністичної ідеології і політичної доктрини РКП(б), тобто класового підходу» [2, с. 324–325]. Оскільки комуністична партія (більшовиків) України (далі – КП(б)У) була лише структурним підрозділом РКП(б) без щонайменших ознак самостійності, а незалежність Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) мала суто декларативний характер, то все вищевикладене стосується і УСРР.

Початковому періоду пенітенціарної політики радянського режиму притаманні два концептуальних напрямки, які обидва виходили, перш за все, з політико-ідеологічних настанов правлячої партії. Першою складовою було політичне завдання, яке полягало в «придушенні контрреволюції». Інша складова пов'язана з виховною функцією покарання (спочатку використовувався саме термін «виховання» правопорушника, потім – «виправлення», а ще пізніше – «виправлення і перевиховання» засуджених, які утримувались у виправно-трудовах установах), що було значним прогресивним кроком в порівнянні з попереднім періодом. Слід одночасно відразу зазначити, що реальний стан справ в цій сфері значно відрізнявся в гірший бік в порівнянні із задекларованим більшовиками принципом гуманізму на противагу «нелюдському та реакційному тюремному режиму царизму». При цьому ця прірва з роками тільки збільшувалась, досягнувши свого апогею в 30-ті – поч. 50-х рр. ХХ ст. Також слід зазначити, що значно більше уваги радянська влада приділяла питанням організації режиму в місцях ув'язнення і праці в'язнів,

а вже потім (за залишковим принципом) – культурно-просвітницькій і виховній роботі з ними, хоча ідеологічна робота (культурно-просвітницька і виховна робота з в'язнями також здебільшого проводилась крізь ідеологічну призму) з вільним населенням тогочасними більшовиками як великими спеціалістами в пропагандистсько-агітаційній роботі з «промивання людських мізків» проводилась на значно якіснішому рівні (і це правильно, оскільки будь-яка держава не може існувати без дієвої ідеології, яка ефективно згуртовує громадян на її підтримку і захист. Україна із здобуттям незалежності у 1991 р. не приділяла цьому належної уваги, наслідки чого ми зараз і відчуваємо). Тут далось взяти ставлення будь-якої тоталітарної влади і будь-якого недемократичного суспільства до в'язнів як до неповноцінних і неповноправних членів цього суспільства.

Станом на 1923 р. місця ув'язнення і позбавлення волі перебували у віданні Головного управління місцями позбавлення волі (далі – Головного управління), потім – Головної інспекції місць позбавлення волі (далі – Головної інспекції) Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) УСРР. Більша частина нормативно-правової бази, яка регламентувала проведення культурно-просвітницької, виховної роботи з в'язнями, була прийнята в попередні роки. Це, зокрема, «Проект основних положень уставу про осіб, які тримаються під вартою» від 16.05.1919 р. [3, с. 71–84]; тимчасова інструкція Народного комісаріату юстиції (далі – НКЮ) УСРР «Про організацію розподільчих комісій» середини квітня 1920 р. [3, с. 86–88]; тимчасове положення НКЮ УСРР «Про управління Домами громадських примусових робіт» 1920 р.; положення НКЮ УСРР «Про Центральний і місцеві каральні відділи» липня 1920 р. [3, с. 93–100]; циркуляр Центрального Карального відділу (далі – ЦКВ) НКЮ УСРР № 13 «Про завдання культурно-просвітницької роботи» 1920 р. [3, с. 139] та інструкція до нього [3, с. 139–141]; циркуляр ЦКВ НКЮ УСРР № 43 «Про посилення культурно-просвітницької роботи» 1920 р. [3, с. 146–147]; циркуляр ЦКВ НКЮ УСРР № 45 «Про ліквідацію церков при ДГПР» 1920 р. [3, с. 147]; циркуляр ЦКВ НКЮ УСРР № 7 «Про форму доповіді по Культурно-просвітницькому відділенню ЦКВ» 1920 р. [3, с. 158–159]; циркуляр ЦКВ НКЮ УСРР № 71 «Про школи грамоти» 1920 р. [3, с. 159–160]; циркуляр ЦКВ НКЮ УСРР № 75 «Про залучення в'язнів до культурно-просвітницької роботи» 1920 р., згідно з яким письменні в'язні могли призначатись на посади вчителів в школах грамоти в місцях ув'язнення [4, арк. 3]; положення Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (далі – ВУЦВК) та Ради Народних Комісарів (далі – РНК) УСРР «Про Народний комісаріат юстиції» від 05.10.1921 р. [3, с. 181–185].

Основний зміст при проведенні культурно-просвітницької, виховної роботи з в'язнями визначався як «психічний вплив на ув'язнених з метою їхнього перевиховання, підняття загального рівня культурного їх розвитку і надання їм необхідних запасів приклад-

них знань і навичок» [3, с. 95]. Конкретними ж завданнями культурно-просвітницької, виховної роботи з в'язнями було окреслено наступне: розробка заходів з організації загальної освіти і виховання, професійного навчання і належного політичного виховання (політграмоти); організація при всіх місцях ув'язнення шкіл загального і спеціального призначення; організація постійних і пересуваних бібліотек при місцях ув'язнення; сприяння місцевим органам в пошуку і залученні педагогічного персоналу для місць ув'язнення; забезпечення шкіл в місцях ув'язнення необхідними учбовими посібниками; організація в місцях ув'язнення занять мистецтвами; влаштування в місцях ув'язнення лекцій, мітингів, концертів, вистав, спортивних ігор та інших здорових розваг. Загальне керівництво культурно-просвітницькою, виховною роботою в Домах громадських примусових робіт (далі – ДГПР) здійснював завідуючий ДГПР, в підпорядкуванні якого був завідуючий культурно-просвітницькою частиною ДГПР. Обидва нарівні несли відповідальність за доручену справу.

У 1923 р. продовжилось розширення нормативно-правової бази (в основному, за рахунок таких підзаконних документів, як циркуляри), яка регламентувала ті чи інші питання проведення культурно-просвітницької, виховної роботи з в'язнями. 09.02.1923 р. Головним управлінням НКВС РСФРР було розіслано циркуляр № 43, згідно з яким під час подачі засудженими заяв про їхнє дострокове звільнення адміністрація ДГПР зобов'язана була простежити, щоб засуджені обов'язково відбули S призначеного строку покарання, до заяви були долучені копія вироку або виписка з нього, завірена печаткою і підписом адміністрації, а також довідка згідно встановленої форми. Повторні заяви засуджених про дострокове звільнення в разі відмови судовими органами чи постановами Розподільчих комісій могли прийматись після 2-х місяців з дня отримання повідомлення про відмову. Зверталась увага на те, що при подачі засудженими заяв до Розподільчої комісії про надання їм короткочасних відпусток необхідно було долучати довідку згідно встановленої форми [5, арк. 16]. 28.02.1923 р. Головним управлінням НКВС УСРР було розіслано на місця циркуляр, який визначав спрямованість репертуару вистав, кіносеансів в ДГПР тільки «революційно-агітаційного характеру виправно-виховного впливу, а не кабаре легкого жанру» [6, арк. 3]. Зверталась увага на недопустимість постановки маскарадів з врученням призів. 17.03.1923 р. начальник Головного управління Г.Г. Люткевич надіслав офіційного листа до Народного комісаріату просвіти (далі – НКП) УСРР, в якому просив НКП надіслати детальні навчальні плани і програми для зразку, а також підручники для лекцій з політграмоти [7, арк. 16]. Циркуляр Головного управління № 16 від 17.03.1923 р. був присвячений важливості підняття освітнього рівня засуджених, що «дає можливість встановити план і систему роботи» [4, арк. 3]. 21.03.1923 р. Г.Г. Люткевич повторно просив НКП підтвердити Губернським

відділам народної освіти свій же циркуляр від 17.07.1920 р. про організацію культурно-просвітницької роботи в місцях позбавлення волі і про прийняті заходи довести до відома Головного управління. Констатувалось, що правильній організації навчального процесу в школах ДГПР зимою заважали відсутність у в'язнів одягу, палива для обігріву приміщень [7, арк. 3]. Циркуляр Головного управління НКВС УСРР від 02.04.1923 р. повністю продублював зміст циркуляру Головного управління НКВС РСФРР № 43 від 09.02.1923 р., який де-факто вже діяв в УСРР і яким керувались на місцях [6, арк. 65]. Інший циркуляр Головного управління НКВС УСРР № 10 від 04.04.1923 р. запроваджував обов'язкове проведення «морально-виправної роботи» під час знаходження в'язнів на зовнішніх роботах, що «потребують тривалого перебування засуджених і, зокрема, в сільськогосподарських колоніях» [4, арк. 13]. Циркуляр Головного управління № 22 від 24.04.1923 р. губвиконкомом наголошував на необхідності виправно-трудового впливу на в'язнів, в зв'язку з чим доводилось прохання не зменшувати фінансування відповідних заходів [4, арк. 29]. Циркуляр Головного управління № 22 від 26.04.1923 р. пропонував на місцях виходити із запитами перед губвиконкомами про виділення останніми коштів на проведення культурно-виховної роботи в ДГПР [4, арк. 29]. В травні 1923 р. на місця було розіслано циркуляр Головного управління № 30 про обов'язкове навчання грамоті всього неграмотного і малограмотного персоналу ДГПР [4, арк. 16]. В липні 1923 р. циркуляром Головного управління було заборонено платні вистави і допуск вільної публіки в ДГПР [8, арк. 30].

Циркуляр Головного управління № 63 від 14.08.1923 р. вимагав посилити проведення культурно-просвітницької і клубної роботи з в'язнями. Де не було клубів, необхідно було їх організувати в найкоротший термін. Якщо це не суперечило вимогам режиму, то залучати до клубних занять (активної роботи і в якості глядачів) необхідно було всіх в'язнів з врахуванням їхніх знань, нахилів. Якщо клуб був замалий для всіх, то заняття повинні були проводитись по черзі – кожний в'язень мав відвідати клуб не менше 2 разів на тиждень. Не можна було розміщувати разом неповнолітніх і дорослих. Якщо не було в наявності придатних приміщень, то клубні заняття мали проводитись покамерно, у коридорах, у дворі тощо [9, арк. 71]. 15.08.1923 р. ВУЦВК була прийнята постанова на основі доповіді комісії з всебічного розгляду питання про стан місць ув'язнення УСРР, створеної за постановою президії ВУЦВК 25.07.1923 р. Згідно з п. 3 цієї постанови НКП УСРР необхідно було посилити культурно-просвітницьку роботу з в'язнями [9, арк. 87]. На нараді в Головному управлінні 25.08.1923 р. було піднято питання про створення патронату для надання всебічної допомоги не тільки тим в'язням, що звільнилися, але і тим, що знаходились в місцях ув'язнення. Патронат наділяв би члена Розподільчої комісії вирішальним голосом [10, арк. 36]. Таємний циркуляр Головного управління (ось вона – непереможна тяга

тоталітаризму до секретності, навіть там, де вона зовсім непотрібна) від 05.09.1923 р. звертав увагу адміністрації на те, що під час представлення засудженого на пільги, передбачені законодавством, необхідно було врахувати не тільки його соціальне походження, а найголовніше – його поведінку і бажання працювати (ми вже знаємо, як реальність відрізнялась від теорії в радянській державі, коли необхідно було читати «поміж рядків»). Зарахування в'язнів до «активних працівників культурних секцій клубу» повинна була відбуватись тільки після затвердження начальником ДГПР – партійним працівником. Цікавою і показовою є пропозиція тодішнього начальника Полтавського губернського управління місцями позбавлення волі (далі – ГубУМПВ) Демиденка: «Доводиться, можливо, зараховувати до «культурників» і хабарників, оскільки ядро, наприклад, драматичної секції, повинно бути з людей талановитих, інакше не може бути успіху» [11, арк. 33]. Циркуляр Головного управління № 393 від 20.10.1923 р. вимагав регулярне видання стінгазет в місцях ув'язнення. Один екземпляр необхідно було присилати до Головного управління [4, арк. 73].

Про стан проведення культурно-просвітницької, виховної роботи з в'язнями можуть свідчити дані про кількість персоналу, який безпосередньо займався цією роботою. З 173 осіб штату Головного управління II відділ – адміністративно-пенітенціарний (розподільчий, адміністративний, культурно-просвітницький, обліково-статистичний підвідділи) – складався з 48 осіб [12, арк. 98]. Наказ Київського ГубУМПВ № 16 від 20.01.1923 р. встановлював наступний штат співробітників в ДГПР № 2: начальник – 1; заступник начальника – 1; молодший помічник начальника – 6; канцелярист – 3; бухгалтер – 1; касир – 1; конторник – 7; старший наглядач – 6, з яких 1 – жінка; молодший наглядач – 48, з яких 7 – жінок; секретар розподільчої комісії – 1; завідуючий культурно-просвітньою роботою – 1 [13, арк. 63в]. Як бачимо, людського ресурсу для забезпечення проведення культурно-просвітницької, виховної роботи із засудженими на належному рівні було явно недостатньо. Але заради об'єктивності слід відзначити, що попри все в порівнянні з 1922 р., коли в більшій половині ДГПР «культурно-просвітницька робота не велась взагалі» [14, арк. 99], у 1923 р. ця робота була значно активізована і розширена (один примітний факт, зазначений в одному з тогочасних документів: «В якості акторів спочатку була адміністрація, тепер – майже тільки в'язні» [15, арк. 5]), хоча вона так й не вийшла на належний рівень. Головною перепоною було недостатнє фінансування, основними джерелами якого були: збори із вистав для приватної публіки (до липня 1923 р.); пожертви співробітників в деяких ДГПР (наприклад, 1% жалування персоналу Юзівського ДГПР Донецького ГубУМПВ); асигнування Головного управління (не більше 5% від загальної суми фінансування); епізодичні асигнування губвиконкомів [12, арк. 125]. Також на заваді були такі чинники, як нестача кваліфікованих кадрів; загальний стан «залишкового» хаосу

після громадянської війни і періоду розбудови принципів нового суспільства. На офіційному рівні стан культурно-просвітницької роботи як «задовільний» був визнаний тільки в губернських ДГПР Харкова, Одеси, Полтави [15, арк. 4].

Як вже зазначалось, важливою складовою культурно-просвітницької, виховної роботи з в'язнями була організація загальноосвітнього та професійного навчання в школах грамоти в місцях ув'язнення і позбавлення волі. Навчальний процес в місцях попереднього ув'язнення і позбавлення волі в УСРР в 1923 р. проходив у формі співбесід, запитань, відповідей, колективних робіт учнів, які розподілялись по 3-м групам: неграмотні, малограмотні, грамотні. В перших двох групах термін навчання складав 3 міс. по 12 год. на тиждень, в 3 гр. – 6 міс. по 12–24 год. на тиждень. Передбачалась можливість скорочення кількості навчальних годин. В 1 гр. викладались мова і арифметика; 2 гр. – мова, арифметика, географія, політграмота, історія; в 3 гр. – мова, арифметика, географія, історія, політграмота, природознавство, гігієна. В липні 1923 р. розпочався процес «українізації» в навчанні в місцях ув'язнення і позбавлення волі. Навчанням було охоплено далеко не всіх, хто цього потребував: крім небажання частини самих утримуваних, місцеві відділи освіти були часто не в змозі, а інколи просто не бажали забезпечувати освітній процес. Приблизно 50% вчителів були самі засуджені. Основну кількість неграмотних (83,8%) та малограмотних (88,6%) утримуваних становили особи до 30 р. [16, с. 113–116]. Програма занять з ліквідації неграмотності була розрахована на 3 міс. по 12 год. щотижня. «Політична грамота повинна бути основою програми ліквідаційного пункту і на базі політграмоти ведеться навчання рідній мові та математиці» [7, арк. 7]. Передбачалась комплексна система викладання. Методична база була наступною: буквар, який відповідав новим методам – метод цілих фраз і слів; плакати, газети, лозунги, листівки тощо. Навчання письму йшло паралельно з навчанням читанню, далі – попереднє списування з друкованого шрифту, після чого – рукописне читання. Під час вивчення математики передбачалось, що засвоєння всіх дій необов'язкове, а тільки те, що потрібно в повсякденному житті: знайомство з великими числами, самими простими дробами, відсотками, градусами, принципом складання різних таблиць і діаграм. В учбово-виховних частинах в місцях ув'язнення не дозволялось працювати особам, засудженим за скоєння злочинів з політичних мотивів. Розглянемо тепер більш детально реальний справ досліджуваного питання на місцях.

Під час обстеження 16.01.1923 р. Ямпільського ДГПР Подільського ГубУМПВ було виявлено, що школа розміщується в приміщенні колишньої дзвіниці. З меблів – лише декілька лавок. Більше нічого нема, хоча начальник ДГПР просив 25.12.1922 р. прислати вчителів та шкільні принадлежности. Таке відношення до потреб в'язниць на той час було типовим [7, арк. 1а]. Начальником

Подільського ГубУМПВ 14.02.1923 р. було видано наказ № 15 про арешт на 3 доби завідуючого культурно-просвітницькою частиною Кам'янець-Подільського ДГПР Гольмана за надання неправдивих даних у звіті. Начальнику Ямпільського ДГПР за теж саме оголосили сувору догану з попередженням, що в разі повторення подібного він буде відданий під суд [17, арк. 18]. Особисто мені в історичному контексті тогочасної епохи) подібні методи боротьби з фальсифікацією даних подобаються. В звіті за квітень–червень 1923 р. зазначалось, що бібліотеки є лише у Вінницькому ДГПР № 1 і Проскурівському ДГПР, тоді як клуби – всюди. У Вінницькому ДГПР видавалась стінна газета «Красный Узник». Відмічалось, що місцеві парткоми, крім ДГПР у Вінниці і Проскурові, не дають лекторів для проведення політграмоти [18, арк. 9]. На початку та в кінці серпня у Вінницькому ДГПР утримувалось відповідно 1126 та 857 осіб, по провінційним ДГПР – 1169 та 828. Для ДГПР № 2 придбали піаніно. Достроково звільнили за серпень 48 осіб, відпустки було надано 12 особам, інші пільги – 17 особам [18, арк. 21]. За 1923 рік по Подільському ГубУМПВ було дано 16 вистав, 39 концертів, проведено 78 лекцій, 9 театралізованих судів [19, арк. 15].

В січні 1923 р. в Чернігівському ДГПР за сприяння Губернської політпросвіти було обрано Правління «Культпросвіти» в складі 9 осіб, затверджене наказом начальника Чернігівського ГубУМПВ Масленнікова. Складалась «Культпросвіта» в ДГПР з 2 відділів (літературний і політграмота), 5 секцій (драматична, музична, шкільна, спортивна, художня). Літературний відділ організував проведення лекцій із загальноосвітніх предметів, літературних судів, вечірніх бесід, прослуховування спогадів цікавих людей, живої газети. Працювала редколегія літературного журналу «Думки і життя засудженого». Політвідділ силами губернської політпросвіти і губкому КП(б)У організував проведення театралізованих політичних судів над противниками радянського режиму. Силами секцій було організовано 3 вистави, 7 п'єс, 1 вечір-кабаре, 1 концертне відділення, 2 спортивні вечори, 1 літературний суд, 1 живу газету (про рівень організації можна здогадуватись, а ось творчий запал і розмаїття форм та методів протягом одного місяця приємно вражає, навіть для сучасності – є чому повчитись і зараз). В Новгород-Сіверському ДГПР функціонував культурно-просвітницький гурток, клуб. Про важливість питання проведення культурно-просвітницької роботи з в'язнями свідчить той факт, що за неналежну її організацію в ДГПР Чернігова, Новгород-Сіверська, Городні, Ніжина, Конотопа, Остра, Кролевеця знімали із займаних посад тих осіб, які відповідали за неї. Мали місце розбіжності даних звітів стосовно кількості не залучених неграмотних в'язнів до навчання [4, арк. 2]. Плутанина була викликана як звичайною плінністю перемінного складу ДГПР, так і простим бажанням посадових осіб сфальшувати звітність в силу різних причин. Наприклад, в січні в Черні-

гівському ДГПР в бібліотеці нараховувалось згідно даних звіту 933 примірники книг, а вже в лютому – 305 [4, арк. 7]. Яка причина суттєвих розбіжностей даних? В лютому в Чернігівському ДГПР для в'язнів було прочитано 9 лекцій, доповідь до 5 річниці утворення Червоної Армії, поставлено 3 вистави «Поцілунок Іуди» (драма в 4-х діях), «Безталанна», «На конспіративній квартирі», проведено 3 концертних вечори, 3 спортивних вечори, театралізований політичний суд над Петлюрою. В'язні колективно виписали газети «Відомості ВУЦВК», «Комуніст». В бібліотеку надійшло 250 нових книг. В клубі розмістили лавки [4, арк. 5]. В березні в Чернігівському ДГПР відбулося злиття в'язничних «культпросвітів» з «культкомаами» персоналу, що дало змогу залучити до роботи серед в'язнів службовців і нагляд ДГПР. Було поставлено 11 вистав, прочитано 8 лекцій, проведено 2 спортивні вечори. За підтримки адміністрації була втілена в життя ініціатива в'язнів про організацію товариського суду, який широко використовувався в культурно-просвітницькій, виховній роботі. Був розроблений його устав (на жаль, не зберігся до наших днів) [4, арк. 9].

В квітні в Чернігівському ДГПР було поставлено 12 вистав, 2 театралізованих літературних судів, прочитано 13 лекцій, 2 доповіді, дано 1 концерт [4, арк. 13]. По всіх ДГПР губернії навчалось 110 неграмотних, 74 малограмотних, 30 грамотних в'язнів. Кількість відвідувань занять нараховувала 3536 (близько 16,5 на 1 особу). Кількість годин шкільних занять доходила до 663. В травні в Чернігівському ДГПР було поставлено 12 вистав, дано 2 концерти, проведено 3 кіносеанси, 11 лекцій, мітингів, бесід, 1 спортивний вечір. 414 осіб взяло 1 134 книги (близько по 2,7 книги на особу – не такий вже і поганий показник для того часу). В Чернігівському ДГПР видавалась стінна газета «Голос засудженого» [4, арк. 16]. Як бачимо, основна культурно-просвітницька робота проводилась в губернському ДГПР.

В червні по всій губернії нараховувалось 1295 в'язнів. Тільки в Чернігівському і Кролевецькому ДГПР функціонувала 3 гр. школи грамоти (особи, які вже були грамотними і поглиблювали свій рівень знань), де навчалось більше 200 осіб. Співвідношення за критеріями «відвідування–число занять» було наступним: 1 гр. – 1597–218; 2 гр. – 747–75; 3 гр. – 652–64. Клуби діяли тільки в Чернігівському, Конотопському, Остерському ДГПР. Гуртки були повністю в Чернігівському і частково (драматичний) в Остерському ДГПР. Всього в гуртках брали участь 66 чол. і 6 жін. (тобто 5,5% від загальної маси утримуваних). Бібліотеки функціонували у всіх ДГПР. Бібліотечний фонд налічував 1945 придатних книг (тобто 1,5 книги на 1 в'язня). 1311 книг було видано для 391 особи. Тільки в Чернігівському ДГПР працювали: спортивний гурток (легка атлетика; французька боротьба); музичний гурток в складі 15 осіб, які створили струнний оркестр з балалайок, гітар, мандолін, контрабасів; хор в складі 25 осіб; художньо-образотворчий гурток (малювали аквареллю 3 особи) [4, арк. 17].

В квітні 1923 р. в одному з документів говорилось, що Полтавський і Кременчуцький ДГПР мали матеріальну підтримку від постановки спектаклів в місті, які влаштовували в'язні [20, арк. 14]. А чому б це не практикувати і в наш час для поповнення спецфонду установ виконання покарань (звичайно, з врахуванням вимог режиму і рівня безпеки)? Вигравали б всі: і в'язні (можливість чесно заробити, спроба знайти своє місце в суспільстві, наблизитись до нього після звільнення), і суспільство (ресоціалізація засуджених), і держава (додаткове джерело фінансування установ виконання покарань). Впевнений, попит на такі види дозвілля існує і в наш час. 21.09.1923 р. начальник Полтавського ГубУМПВ Демиденко скаржився на нестачу кадрів в проведенні культроботи з в'язнями [4, арк. 43]. В грудні в Кременчуцькому ДГПР в'язні випустили стінгазету [21, арк. 81].

По ДГПР Донецької губ. в лютому згідно звітів абсолютно неграмотних в'язнів нараховувалось 250–300 осіб. Було поставлено завдання ліквідувати неграмотність до 1 травня, для чого визначили години занять: 10–12, 15–17 [7, арк. 17]. Звіти з місць про негативне ставлення місцевих органів освіти в питаннях співпраці Г. Люткевича пересилав до керівництва НКП (мудре рішення). Масовим було явище, коли більшість лекторів відмовлялась безкоштовно виступати перед в'язнями (дивує лише, чому цього не розуміли ситі можновладці). В липні взагалі трапилась кумедна історія. Г. Люткевича в'язні, члени клубу імені Шевченка Слов'янського ДГПР, запросили (скоріш за все, з подачі керівництва ДГПР, яке в такий спосіб хотіло пропіаритись перед високим начальством) 24 липня відвідати клуб ДГПР і подивитись виставу, боротьбу трьох видів, номери російських танців (в'язні почули, що Г. Люткевич начебто буде на курорті неподалік). Г. Люткевич дійсно приїхав, але йому не сподобався репертуар [7, арк. 29]. Програма культурного вечору була наступною: водевіль (сам жанр вже обраний невдало для тієї епохи) для 5 осіб на 1 дію «Я помер» І. М'ясницького (відсутність життєстверджувальної спрямованості, без чого жодне виправлення засудженого неможливе) (45 хв.); водевіль на 1 дію Ю. Іванова «3 любові до мистецтва» (45 хв.); номери французької, циганської, румунської боротьби [7, арк. 30]. В результаті народився наказ № 8 по Головному управлінню від 11.08.1923 р., в якому зверталась увага адміністрації ДГПР на якість проведення культурно-просвітницької роботи, на відміну «пошлых фарсов в клубах ДОПР, как в Славянском ДОПРе» [7, арк. 31]. До речі, струнний оркестр в ДГПР Донецької губ. функціонував лише в Слов'янську [12, арк. 125]. Наказом начальника Донецького ГубУМПВ № 71 від 13.06.1923 р. була оголошена сувора догана начальникам Єнакіївського та Луганського ДГПР за їхнє безпосереднє звернення до губсуду (омінаючи розподільчу комісію) з приводу дострокового звільнення засуджених (до того ж документи, які доводять можливість звільнення, не були ними підписані і засвідчені) [22, арк. 44]. В жовтні

в Юзівському виробничому ДГПР нараховувалося 577 членів клубу, в розпорядженні якого були рояль, грамофон, «чарівний ліхтар», різноманітні настільні ігри, 283 книжки (126 книг брали читати 35 осіб, з яких 3 – жінки). Клуб випишував 4 періодичні газети [4, арк. 46]. Такий стан речей був можливим завдяки тому, що в'язні цього ДГПР, які мали реальний заробіток, вирішили на загальному зібранні 1% своєї зарплати відраховувати на культурно-просвітницьку роботу [23, арк. 63].

В травні в Одеському ДГПР бібліотека мала в своєму розпорядженні 1112 придатних книг, з яких 109 входили до складу пересувної бібліотеки. 924 чол. і 66 жін. взяли 12528 екземплярів книжок. Було поставлено 9 вистав і концертів, проведено 11 кіносеансів, прочитано 3 рефератів. 6 в'язнів-художників займалися малюванням плакатів, журналу «Голос засудженого» було передано до друку 4 номери. Літературно-політична секція силами 8 в'язнів і співробітників випустила 19 номерів газети «Життя ув'язненого». Юридичне бюро з надання допомоги засудженим ДГПР допомогло в написанні 186 касаційних скарг, 63 клопотань про помилування, 115 заяв про дострокове звільнення [7, арк. 23]. В Одеському ДГПР функціонував струнний оркестр [12, арк. 125]. Цікавою є інформація про характер порушень, які скоювали в'язні, і стягнення дисциплінарного характеру, які на них за це накладались. В Єлисаветградському ДГПР в червні утримувалося 387 осіб (188 підслідних, 190 засуджених, 9 пересильних), на роботах працювало 36 осіб (з них 4 – на зовнішніх). На в'язнів протягом місяця було накладено лише 4 дисциплінарних стягнення (за порушення загального спокою і побиття засудженого, за знищення документу – поміщення до одиночної камери строком на 7 днів; за лайку наглядача – поміщення до одиночної камери строком на 2 дні; за продаж казенної білизни – поміщення до одиночної камери строком на 7 днів.) [24, арк. 93]. В одному з наказів начальника Одеського ГубУМПВ Попова від 07.12.1923 р. говорилось про те, що бібліотека Одеського ДГПР містила 1393 книги, а в Первомайському ДГПР заняття з в'язнями не проводились [7, арк. 53].

В серпні в Київському ДГПР № 1 було прочитано 10 лекцій. Бібліотека складалась з 1690 книг, які брали читати 300 осіб (288 чол. і 12 жін.). В постановці 6 вистав брали участь 35 в'язнів. Було проведено 2 концертних відділення. Випишувалося 4 центральні («Пролетарська правда», «Більшовик», «Московська правда», «Московські відомості») і місцеві газети. В клубі щоденно з 9-00 до вечірнього дзвоника грали в шахи, шашки [25, арк. 58]. По Київському реформаторіуму зазначалось, що досить часто серед підлітків мали місце дефекти інтелекту – 4–5 осіб на 30–40 вихованців. Проводились екскурсії [25, арк. 60]. В Київському ДГПР № 2 виготовлялись з хлібу і фанери гарні вироби широкого вжитку, силами в'язнів за підтримки адміністрації видавався художній журнал «Слухай» [4, арк. 34], газета «Отклик Допра» [4, арк. 35].

«Культурною столицею» пенітенціарної системи УСРР на протязі тривалого періоду був Харківський ДГПР № 1. Ще протягом 1922 р. в ДГПР № 1 м. Харкова було поставлено аж 48 вистав і проведено 25 кіносеансів. Ось назви вистав (позаздрити розмаїттю репертуару може в наш час навіть професійний театр на волі): «Насилля», «Останній день Паризької комуни», «Хірургія», «Іскри пожежі», «Червона кофтинка», «Друга молодість», «Червона квітка», «Анархія любові», «Співак своєї печалі», «Пізня любов», «Чарівні звуки», «Мертві оживають», «Як вони кинули палити», «Через любов до мистецтва», «Ненависники», «Останній крик», «Злочин», «Місцеві пустуни», «Змія підколодна», «Червоний генерал», «Теплі хлопці», «Різдвяна ніч», «Любов блазня», «Дні нашого життя», «Наталка Полтавка», «Танці Венери», «Батраки», «Змійка», «Родина злочинця», «Найліпший тесть», «Більшовицька зараза», «Завчасно», «Кухня відьми», «Весілля Кречинського», «Трагедія блазня», «Моторна бабуся», «Синя борода», «Біс в ребро», «На світанку Революції», «Соколи і ворони», «Заграва», «Мораль пані Дульської», «Чужа», «Непоховані». По понеділках грали професійні актори, в інші дні – в'язні і персонал. Тільки вільнонайманих працівників в культурно-просвітницькій роботі приймали участь: 3 вчительки, 1 бібліотекарка, 9 артистів, 1 театральний перукар, 1 кіномеханік [8, арк. 3]. В лютому 1923 р. вільнонайманих працівників в'язничного театру скоротили з метою економії бюджетних коштів. Грати стали тільки в'язні. В Сумському ДГПР також був розмаїтий репертуар, хоча і менший: «Махновщина», «Пан цуцик», «Кум мірошник», «Поревізія», «Бувальщина», «Зла мачуха», «Недобиток», «Без вини винуваті», «Марат», «Борис Годунов», «Теща в дім – все дотори дном», «Павло Іванов», «Недомірок», «Насильники», «Борець за ідею», «Його сіятельство», «Ведмідь», «Поцілунок», «Пропозиція», «Пригноблені і принижені», «Крадй і депутат», «Безробітні». Кожна вистава супроводжувалась співами, декламаціями, танцями [8, арк. 4].

Начальник Катеринославського ГубУМПВ 26.04.1923 р. видав наказ № 86, в якому зазначалось, що в порядку ст. ст. 473 і 474 Кримінального Кодексу УСРР до розподільчої комісії з питання про умовно-дострокове звільнення засудженого разом з його заявою необхідно надсилати копію вироку, відгук начальника ДГПР про поведінку і моральні якості засудженого, довідку про застосування амністії і в якій мірі вона застосовувалась, довідку про вік засудженого і його соціальний стан. Без всіх цих документів питання розглядатись не буде [26, арк. 51]. В серпні клуб функціонував лише в Мелітопольському ДГПР [26, арк. 75]. В Запорізькому ДГПР серед в'язнів діяв товариський суд, видавалась жива газета. Відвідуваність школи складала 75% [26, арк. 83]. В Мелітопольському ДГПР у вересні були відсутні клуб, читальня, зовнішня огорожа (!), кімнати для проведення побачень (останні проводились у дворі), баня (яка вже там культурно-виховна робота, якщо людина влітку не може помитись!) [26, арк. 91]. В Бердянському

ДГПР працювали пересувна бібліотека, клуб [26, арк. 84]. В Павлоградському ДГПР школа знаходилась на горіщі [26, арк. 85]. В Олександрійському ДГПР в серпні функціонували клуб, школа грамоти [26, арк. 86]. Криворізький ДГПР користувався клубом міліції, в якому силами в'язнів ставились вистави [26, арк. 87]. В Катеринославському ДГПР видавалась стінна газета «К свету» [12, арк. 125]. В ДГПР Катеринославської губ. протягом 1923 р. було поставлено 17 революційних, 11 – на іншу тематику вистав, проведено 50 концертів [19, арк. 46].

Таким чином, дослідивши культурно-просвітницьку, виховну роботу з ув'язненими і засудженими до позбавлення волі в УСРР 1923 р., можна зробити наступні висновки:

1. Культурно-просвітницька, виховна робота з ув'язненими та засудженими до позбавлення волі впливала із загальноідеологічних установок партії і нової держави, зокрема, стосовно необхідності посилення просвітницької і виховної роботи серед всього населення, оскільки громадяни скоювали антигромадські діяння в силу своєї недостатньої свідомості і під впливом гніту поваленого класу експлуататорів.

2. Культурно-просвітницькій, виховній роботі з ув'язненими та засудженими до позбавлення волі владою, виходячи із залишкового принципу, приділялось значно менше уваги, ніж іншим питанням (зокрема, організації режиму в місцях ув'язнення, праці в'язнів тощо).

3. Культурно-просвітницька, виховна робота з в'язнями здебільшого проводилась крізь ідеологічну призму і була пронизана класовим підходом.

4. Вся культурно-просвітницька та виховна робота з в'язнями в цілому на практиці в своїй основні масі була досить примітивною і здійснювалась силами самих ув'язнених і засуджених.

5. У 1923 р. Головним управлінням місцями позбавлення волі НКВС УСРР було прийнято не менше 13 циркулярів, які регламентували ті чи інші питання проведення культурно-просвітницької, виховної роботи з в'язнями.

6. У 1923 р. як мінімум в Одеському, Київському, Житомирському, Кременчуцькому, Чернігівському, Вінницькому, Катеринославському ДГПР видавались силами в'язнів за сприяння адміністрації стінні газети, а в Чернігівському, Одеському, Київському ДГПР – ще й журнали.

7. Репертуар вистав, поставлених 1923 р. в ДГПР УСРР, нараховував десятки назв.

8. Фінансування культурно-просвітницької, виховної роботи з в'язнями було вкрай недостатнім і не перевищувало, як правило, 5% від загальної суми, яка виділялась Головним управлінням, а губвиконкоми на місцях не приділяли цьому належної уваги. Також на заваді були такі чинники, як нестача кваліфікованих кадрів; загальний стан «залишко-

вого» хаосу періоду після громадянської війни і розбудови принципово нового суспільства.

9. На офіційному рівні стан культурно-просвітницької роботи як «задовільний» був визнаний тільки в губернських ДГПР Харкова, Одеси, Полтави.

10. Приблизно 50% вчителів шкіл грамоти в місцях ув'язнення були самі засуджені. Основну кількість неграмотних (83,8%) та малограмотних (88,6%) утримуваних становили особи до 30 років.

11. В Слов'янському, Чернігівському, Одеському, Харківському № 1 ДГПР функціонували струнні оркестри, які складались з в'язнів.

12. В сучасних умовах проведення соціально-виховної і психологічної роботи із засудженими є перспективною організація як безкоштовних, так і платних музичних, театральних вистав як в самих установах виконання покарань, так і за їх межами (звичайно, в межах чинного законодавства і з врахуванням режимних вимог).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Детков М.Г. Содержание пенитенциарной политики Российского государства и ее реализации в системе исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в период 1917–1930 годов / М.Г. Детков. – М., 1992. – 192 с.
2. Упоров И.В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв.: Историко-правовой анализ тенденций развития / И.В. Упоров. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 610 с.
3. Хрестоматія з історії пенитенциарної системи України / Упор. Г.О.Радов, І.І.Резнік. – К.: ВД «Говард Пресс», 1999. – Т. 2. – Ч. 1. – 456 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2372.
5. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1403.
6. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2304.
7. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2374.
8. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2373.
9. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2309.
10. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2312.
11. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2318.
12. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2302.
13. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2323.
14. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2310.
15. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2303.
16. Ісаков П.М. Освітній процес та рівень освіченості утримуваних в місцях попереднього ув'язнення і позбавлення волі в УСРР в 1923 р. / П.М. Ісаков // Модернізація системи вищої освіти в контексті закону України «Про вищу освіту» / Всеукраїнська науково-практична конференція : матеріали виступів (Чернігів, 5 червня 2015 р.) / Чернігівський юридичний коледж ДПтС України. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – 364 с.
17. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2325.
18. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2339.
19. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2332.
20. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2329.
21. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2326.
22. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2321.
23. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2335.
24. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2324.
25. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2337.
26. ЦДАВОВУ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2336.